

Shini-e, JAPOŃSKA FORMA UPAMIĘTNIENIA WYBITNYCH ARTYSTÓW

W zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu znajduje się drzeworyt autorstwa Utagawy Kunisady, przedstawiający wybitnego aktora teatru *kabuki* – Matsumoto Kōshirō V. Grafika ta należy do gatunku *shini-e* – czyli obrazów upamiętniających po śmierci artystów i muzyków, ale przede wszystkim aktorów teatru *kabuki*¹⁾.

Terminu *shini-e* zaczęto używać pod koniec lat 50. XIX w. Wcześniej drzeworyty o tematyce kommemoratywnej określano terminem *tsuizen no nishiki-e* (czyli „pamiątkowe grafiki brokatowe”). Już od 1709 r. na rynku pojawiały się *ehon* – czyli tak zwane „książki z rycinami”. Były to publikacje upamiętniające słynnych aktorów, które regularnie ukazywały się w latach 70. XVIII w. Pierwsze pojedyncze odbitki *shini-e* pojawiły się najprawdopodobniej dwie dekady później – w latach 90. XVIII w.²⁾

¹⁾ K. Paczuska, *Portrety aktorów teatru kabuki na drzeworytach japońskich ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2006, t. 15, s. 49, il. 4; K. Paczuska, *Samuraje, kobiety i aktorzy. Drzeworyty japońskie ukiyo-e w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2007, s. 22–23.

²⁾ Literatura dotycząca tematu *shini-e*: A. Dien, *Beyond the Floating World: The Memorial Prints of Kabuki Actors*, [w:] *Notes from the President, Ukiyo-e Society of America*, Sept. 1989, s. 1–6; T. Hare, *Swan Songs: Love and Death in the Narratives of Jōruri*, [w:] *The Final Bow: Kabuki Actors in Life, Death, and Beyond*, „Stanford University” 2005, April 29; Y. Hayashi, *‘Shini-e kō’*, [w:] *Ukiyo-e Geijutsu*, Tokyo 1975; Vol. 45, s. 3–15 oraz Vol. 46, s. 3–21; R. Keyes, *Hirosada: Osaka Printmaker*, „Long Beach” 1984, t. 84–86, s. 14; L. Kominz, *The Life and Death of*

Przeważająca większość *shini-e* przedstawia aktorów. Konwencjonalne *shini-e* ukazuje portretowanego w jasnoniebieskich dworskich szatach zwanych *shini sōzoku* (co oznacza „śmiertelny strój”) albo w ceremonialnym ubraniu zwanym *mizu kamishimo* (był to strój często towarzyszący rytualnemu samobójstwu). Już samo ubranie stanowiło dla odbiorcy sygnał, że ma do czynienia z portretem osoby zmarłej.

Wiele *shini-e* zawiera dokładniejsze informacje – datę śmierci portretowanego, jego wiek, buddyjskie imię pośmiertne (*kaimyō*), oraz świątynię z miejscem pochówku. Wiele posiada również pożegnalny wiersz (*jisei*) autorstwa zmarłego lub pamiątkowy wiersz napisany przez rodzinę, przyjaciół, kolegów lub fanów. Istnieją przykłady drzeworytów, na których do tego samego portretu dodano w różnych wersjach inne, możnaby rzec – alternatywne *jisei*, niekoniernie zresztą skomponowane przez zmarłego. Portretowanym artystom często towarzyszą przedmioty o określonej symbolice. Ukazane w ich otoczeniu palące się kadzidło oraz motyle kojarzono z ulotnością ludzkiego życia. Zmarłym dodawano też czasami buddyjski różaniec i buddyjski symbol czystości – kwiat lotosu.

Warto przy okazji podkreślić, że aktorzy, pomimo swego niskiego miejsca w hierarchii japońskiego społeczeństwa, w którym mieli status *hinin* (dosłownie „nie-ludzie”), byli nagradzani w buddyjskich świątyniach wysoką rangą. Działo się tak ze względu na rodziny, a szczególnie fanów zmarłych aktorów, którzy nie szczędzili datków na upamiętnienie gwiazd scen *kabuki*.

Nie tylko życie, ale i śmierć wybitnych aktorów *kabuki* otaczała nierzadko aura skandalu, która podsyciała tylko ich popularność, a co za tym idzie zapotrzebowanie na ich graficzne wizerunki. Przykładem takiego zjawiska może być imponująca produkcja *shini-e* będąca reakcją na głośne samobójstwo jednego z najpopularniejszych aktorów *kabuki* – Ichikawy Danjūrō VIII. „Jak jego ojciec, Ichikawa Danjūrō VIII był wspaniały w rolach *aragoto*, z których słynął jego aktorski ród. Ale nie tylko w rolach zuchwałych młodych bohaterów odnosił sukcesy, również w rozmaitych rolach młodych kochanków (*nimaimo*). Ponadto ze względu na urodę miał rzesze fanek. Gdy grał rolę Sukeroku, w której zanurzał się w beczce wody, woda była sprzedawana jego admiratorkom po wygórowanych cenach. Nawet, gdy w roli Yosaburō pokazał się ze szramą na twarzy, piekarnie sprzedawały bułeczki z fasolowej pasty ze szczeliną na skórcie, nazy-

Danjūrō VIII: *Kabuki's Greatest Romantic Idol*. [w:] *The Final Bow: Kabuki Actors in Life, Death, and Beyond*, „Stanford University” 2005, April 29; J. Fiorillo, *Shini-e* („Death Prints”), 1999–2008: http://www.viewingjapaneseprints.net/texts/topictexts/artist_varia_topics/shini_e3.html

wane bułeczki Yosaburō. Były one pożerane przez fanki aktora. Pomimo swoich sukcesów, a może właśnie z ich powodu, był przytłoczony osobistymi problemami. Prawdopodobnie jego wczesne sukcesy spowodowały także zazdrość starszych aktorów³⁾. Cieszący się już za życia statusem gwiazdy Danjūrō zabił się w niewyjaśnionych okolicznościach w Osace 8. sierpnia 1854 r. Aktor popełnił *seppuku*, jak przedstawiciele rodów samurajskich, choć sam do żadnego nie należał. Powodem targnięcia się na życie miały być, w opinii współczesnych, nieustalone bliżej represje ze strony shogunatu albo długi⁴⁾. Powstało wtedy około 200 grafik kommemoratywnych, będących reakcją na powszechną żałobę, jaka zapanowała po jego samobójstwie. Dodatkowym czynnikiem, jaki wpłynął na tę niespotykaną ilość grafik była rok później śmierć towarzysza ze sceny Danjūrō – Bandō Shuka I (pośmiertnie Mitsugorō V). Śmierć Bandō zachęciła twórców drzeworytów do projektowania *shini-e* nie tylko z samym Bandō, lecz także podwójnych portretów, przedstawiających obie gwiazdy scen Edo, a to w rezultacie przedłużyło zwykle krótki okres produkcji *shini-e* po śmierci jakiegoś artysty. Dla porównania większość grafik upamiętniających ukazywała się przez tydzień, a czasami tylko 3–4 dni po śmierci aktora. Tymczasem w przypadku Danjūrō okres ten trwał ponad rok!

Niezwykle jest także bogactwo tematyczne drzeworytów powstałych na fali żałoby po Danjūrō. *Shini-e* przedstawiające Danjūrō VIII można podzielić aż na pięć grup tematycznych:

Pierwsza – konwencjonalne przedstawienia w *shini sōzoku* z ikonografią buddyjską i informacją o miejscu pochówku.

Druga – portrety aktora w najbardziej znanych scenicznych rolach.

Trzecia – przedstawienia ukazujące smutek fanów aktora.

Czwarta – sceny samobójstwa Danjūrō VIII, często z wyimaginowanymi okolicznościami.

Piąta – kompozycje czyniące aluzje do przyczyn jego samobójstwa.

Sporadycznie pojedyncze *shini-e* Danjūrō obejmowały swym zakresem dwa lub więcej tych tematów. W tym jednym przypadku możemy jednak poznać różne typy tematyczne stosowane w grafikach żałobnych.

Dzięki *shini-e* możemy poznać całą galerię znanych aktorów teatru *kabuki*. Są wśród nich:

Bandō Mitsugorō III – jeden z najlepszych odtwórców ról *tachiyaku* (męskich), znany również ze swojej rywalizacji aktorem z Kamigaty (dawne

³⁾ Z. Kincaid, *Kabuki, the popular stage of Japan*, London 1925.

⁴⁾ H. Honcoopová, *Kunisada mistrz pozdního japonského dřevorezu*, Praha 2005, s. 29.

określenie regionu Ōsaka-Kyōto-Kōbe-Nara) Nakamura Utaemonem III (do kronik trafiły relacje z ulicznych walk grup fanów obu aktorów). Najlepsze role Bandō Mitsugorō III: Kumagai Jirō Naozane („Ichi-no-Tani Futaba Gunki”), Saitō Bettō Sanemori („Gempei Nunobiki no Taki”), Nuregami Chōgorō („Futatsu Chōchō Kuruwa Nikki”), Matsuōmaru („Sugawara Denju Tenarai Kagami”), Fujiya Izaemon („Yoshidaya”), Hayano Kampei („Kandehon Chūshingura”), Miyagi Asojirō („Asagao Nikki”), Kinugawa Tanizō/Arajishi Otokonosuke („Meiboku Sendai Hagi”), Kameya Chūbei („Koi Bikyaku Yamato Ōrai”), Tomomori/Tadanobu („Yoshitsune Sembon Zakura”).

Segawa Kikunōjō V – utalentowany aktor *onnagata* (ról kobiecych), który zmarł w wieku 31 lat u szczytu kariery. „Segawa Kikunōjō V uznawany był za wiodącego aktora *onnagata* w Edo. Był potężnym mężczyzną o szorstkich manierach, lakoniczny i szorstki w kontaktach z kolegami aktorami oraz bardzo nielubiany przez sąsiadów. Jednakże na scenie nikt nie mógł się z nim równać. Zmarł w wieku 31 lat u szczytu kariery”⁵⁾.

Iwai Hanshirō VI – utalentowany aktor *wakaonnagata* (aktor *onnagata* specjalizujący się w odtwarzaniu ról młodych panien lub księżniczek). Jego popularność w I połowie XIX w. osiągnęła rozmiary porównywalne do popularności wspomnianego wyżej innego aktora *onnagata* – Segawa Kikunōjō V. Niestety Iwai Hanshirō VI zmarł zbyt młodo, zanim zdołał osiągnąć szczyty aktorskiego rzemiosła. Mimo ogromnej popularności nie dokonał niczego, co wychodziłoby poza dokonania antenatów.

Matsumoto Kōshirō VI – obiecujący aktor *tachiyaku*, specjalizujący się w rolach *jitsuaku* (role okrutnych nikczemników). Jego przedwczesna śmierć przyczyniła się do wygaśnięcia aktorskiego rodu obecnego na scenach Edo od trzech generacji.

Ichimura Takenōjō V – był zarówno utalentowanym odtwórcą ról *tachiyaku*, jak i dynamicznym *zamoto* (producent przedstawień teatralnych) teatru Ichimuraza. Był z znany z rozrzutnego stylu życia. Na przykład w 1847 r. przybył z pielgrzymką do świątyni poświęconej Fudō Myōō w Narita w towarzystwie czterdziestu gości (aktorów, muzyków, kurtyzan, *taiko mochi* – konferansjerów z dzielnicy uciech i ... fryzjerów). Świątowali przez 10 dni, na co Ichimura Takenōjō V wydał około 1200 ryō, więcej niż wynosiła roczna pensja wysokiej rangi aktora.

Nakamura Utaemon IV – był *kaneru yakusha*, czyli aktorem zdolnym zagrać szeroki wachlarz ról zarówno męskich, jak i kobiecych. Był również wybitnym

⁵⁾ Z. Kincaid, op. cit.

tancerzem. Nie czuł się dobrze w sztukach *sewamono* (sztukach obyczajowych), ale świetnie wypadł w *jidaimono* (sztukach historycznych). Jako pierwszy aktor używał *yagō* Narikomaya zamiast zwyczajnego Kagaya. Ten nowy *yagō* odnosi się do upominku, jaki Ichikawa Danjūrō IV zrobił Nakamura Utaemonowi I, gdy był on na występach w Edo: gwiazda Edo podarowała aktorowi Kamigata piękny kostium dekorowany we wzór pionów chińskich szachów (*koma* po japońsku). *Yagō* Ichikawy Danjūrō IV był Naritaya. Nazwa Narikomaya powstała z zestawienia ideogramów *koma* i *nari*, pierwszego ideogramu Naritaya. Nowy *yagō* był więc dla Nakamury Utaemon'a IV sposobem na wyrażenie poczucia, iż jest bardziej aktorem z Edo niż Kamigaty. Kabuki z Kamigaty (dawne określenie regionu Ōsaka-Kyōto-Kōbe-Nara) określa głównie odgrywanie ról w stylu *wagoto*. „Utaemon IV był olbrzymiej postury, miał świetne oczy i dobre rysy twarzy, a swojego mistrza darzył szacunkiem – znakomity mistrz Utaemon III. Jego rywalami byli Bandō Mitsugorō IV i Sawamura Sōjūrō V, ale Utaemon IV zdobył wyższe uznanie na scenie od tych dwóch aktorów z Edo”⁶⁾. Najlepsze role Nakamury Utaemon'a IV: Kumagai Jirō Naozane („Ichi-no-Tani Futaba Gunki”), Matsuōmaru („Sugawara Denju Tenarai Kagami”) oraz Ishikawa Goemon („Sanmon Gosan no Kiri”).

Kataoka Nizaemon X – był utalentowanym aktorem, który odtwarzał szereki wachlarz ról: *tachiyaku*, *katakiyaku* (role nikczemników) czy *onnagata*. Odgrywał role w stylu *wagoto*. Cechował go potężny głos, który zaważył na tym, iż jego role określano jako wybitne. Był jednak niezrównoważony i pod koniec burzliwego życia popadł w obłąd.

Onoe Kikugorō IV – był aktorem z prestiżowego rodu aktorskiego, który grał głównie role *onnagata*. Jego najlepsza rola to wierna niania Masaoka w klasycznej sztuce „Meiboku Sendai Hagi”.

Sawamura Tanosuke II – był także utalentowanym odtwórcą ról *onnagata*. Cechowały go delikatne rysy twarzy i przepiękny głos, dzięki którym stał się sławny zarówno w Edo, jak i Kamigata. Był w stanie zagrać każdą rolę, szczególnie role *keisei* (kurtyzany wysokiej rangi). Niestety zmarł zbyt młodo, by dowieść jak dobrym jest aktorem.

Na drzeworycie ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu przedstawiony został Matsumoto Kōshirō V. Był on jednym z największych aktorów w dziejach *kabuki*. Określano go w aktorskich rankingach er Bunka, Bunsei i Tenpō jako *senryō yakusha* (dosłownie aktor wart 1000 ryō). W latach 20-tych XIX w. był doskonałym *tachiyaku* w rolach *nimaimae* (przystojnych i wyrafinowanych

⁶⁾ Z. Kincaid, op. cit.

kochanków), jak Soga Jūrō Sukenari w sztukach *sogamono*. Zaczynał rolami *jitsuaku* w listopadzie 1798 r. i bardzo szybko stał się jednym z najlepszych aktorów grających łajdków, zwłaszcza w sztukach *kizewamono* (dramaty *sewamono* o półświatku ówczesnego Edo) autorstwa Tsuruya Namboku IV. Miał znaczny wpływ na takich aktorów jak Onoe Kikugorō III lub Ichikawa Danjūrō VII. Wymyślił *kata* (zestaw stylizowanych ruchów, charakterystycznych dla określonej roli) dla wielu z najsławniejszych sztuk *kabuki*, jak Gonta („Sushiya”) lub Nikki Danjō⁷⁾ („Meiboku Sendai Hagi”), które są wykorzystywane po dziś dzień. „Kōshirō V miał wielki nos, a jego oczy były blisko położone, te dwie cechy rysów twarzy były tak charakterystyczne, że ten aktor z Edo był często wybierany na obrazki ilustrujące teatr *kabuki* tego czasu”⁸⁾. Najlepsze role Matsumoto Kōshirō V: Nikki Danjō („Meiboku Sendai Hagi”), Kō no Moronō („Kanadehon Chūshingura”), Igami no Gonta („Yosshitsune Sembon Zakura”), Tateba no Taheiji/Saeda Daigakunosuke („Ehon Gappō-ga-Tsuji”), Matsuōmaru („Sugawara Denju Tenarai Kagami”), Iwafuji („Kagamiyama Kokyō no Nishikie”), Ikyū („Sukeroku”), Akechi Mitsuhide („Badarai no Mitsuhide”), Kudō Saemon Suketsune (*sogamono*) i Banzui Chōbei.

Matsumoto Kōshirō V, przedstawiony na grafice z toruńskich zbiorów, ubrany jest w czarne kimono, na które nałożone ma niebieskie: bezrękawnik *kataginu* i spodnie *hakama*. Za pas ma zatknięty krótki miecz, którego pochwa ozdobiona jest wzorem „spękanego lodu”. Przy postaci, po prawej stronie, znajduje się data śmierci aktora: *10 dzień, piątego miesiąca 9 rok Ery Tenpo*. Oraz po prawej wiersz *jisei* o kukułce i przemijaniu: *Hototogisu – naku mo nagori no – yodoki kana*, podpisany Kinchiku(?)

Drzeworyty *shini-e* często nie były sygnowane. Powodem było to, iż zazwyczaj wychodziły one spod niewprawnych rąk średnio uzdolnionych artystów lub uczniów. Gdy umierał popularny aktor, liczba nie zajętych innymi zleceniami renomowanych artystów była ograniczona. Pośpiech wydawców, naciśkających na niżej notowanych artystów projektujących grafiki, wpływał często na ich niewykończony, surowy wygląd *shini-e*. To niedbałe wykonanie wpłynęło jednak na złą reputację *shini-e*. Niewiele egzemplarzy jest na odpowiednio wysokim poziomie, by stały się tematem dyskusji kolekcjonerów i badaczy.

Zauważane są jedynie te spośród drzeworytów żałobnych, których autorami byli znani artyści. Wśród twórców *shini-e* były bowiem również tak znane postaci ze świata *ukiyo-e* jak Utagawa Kunisada czy Utagawa Kuniyoshi. Autor

⁷⁾ Mon z kostiumów Danjō zagościł na zawsze na kostiumach Matsumoto Kōshirō V.

⁸⁾ Z. Kincaid, op. cit.

portretu Matsumoto Kōshirō V – Utagawa Kunisada był propagatorem przedstawień tego typu, podobnie jak i Utagawa Kuniyoshi, kolega z pracowni Utagawy Toyokuniego. Zarówno obaj wspomniani artyści, jak i ich uczniowie wykonali dziesiątki grafik tego typu.

Ukazywały się nie tylko *shini-e* z podobiznami aktorów teatru *kabuki*, ale również z wizerunkami samych twórców *ukiyo-e*. Jednym z najbardziej znanych *shini-e* autorów drzeworytów jest praca Utagawy Kunisady, przedstawiająca Utagawę Ando Hiroshige. Na drzeworycie znajduje się nekrolog autorstwa przyjaciela artysty, poety Tenmeia Rōjina, zatytułowany „Kiedy myślimy o nim, łzy nam płyną” (*Omoe kiya raku rui nagara*) i wierszem pożegnalnym *jisei*, autorstwa samego Hiroshige⁹⁾. Hiroshige pochodził z rodziny samurajskiej Ando. Jego ojciec – Ando Genuemon był nadzorcą straży pożarnej w Edo. Stanowisko po ojcu, w charakterze synekury przejął młody Hiroshige. Od 1811 r. chłopiec rozpoczął naukę w pracowni Utagawy Toyohiro. Wcześniej bezskutecznie próbował dostać się do pracowni Utagawy Toyokuniego. Już po roku nauki otrzymał pozwolenie na używanie imienia Hiroshige. We wczesnym okresie tworzył przede wszystkim typowe dla szkoły Utagawa *bijin-ga* i *yaku-sha-e*. Wielkim przełomem był cykl „Pięćdziesiąt trzy stacje na trakcie Tōkaidō” (Tōkaidō *gojūsantsugi*) z lat 1832–1834. Widoki słynnych miejsc stały się podstawą jego dorobku artystycznego. Hiroshige wykonywał również drzeworyty przedstawiające kwiaty, ptaki, ryby i inne zwierzęta. W 1856 r., mając 60 lat, Hiroshige ogolił głowę i został buddyjskim mnichem. Dwa lata później zmarł podczas epidemii cholery.

Innym *shini-e*, przedstawiającym artystę *ukiyo-e* jest portret Utagawy Kuniyoshiego, zaprojektowany przez jego ucznia Utagawę Yoshiiku. Portretowi mistrza towarzyszą wiersze Sansantei’a Arindo, Kanagakiego Robun’a i Baisotei’a Gengyo. W wieku 14 lat Kuniyoshi rozpoczął naukę u Utagawy Toyokuniego. W 1820 r. zdobył rozgłos jako autor tryptyku z przedstawieniem legendy o duchu samuraja Tomomori. Od tego czasu specjalizował się w *musha-e* przedstawiających sceny historyczne, bitwy i podobizny słynnych bohaterów. Tworzył również portrety aktorów, pięknych kobiet, pejzaże, ale również studia zwierząt. Jego prace cechuje dowcip i ironia. Od 1854 r. artysta był częściowo sparaliżowany. Zmarł w 1861 r. Jego styl kontynuowało wielu wykształconych przez niego uczniów, których imiona zaczynają się od Yoshi, drugiej części imienia mistrza.

⁹⁾ A. Schlombs, *Hiroshige 1797–1858*, Köln 2008, s. 47–51.

Zachowało się natomiast kilka *shini-e* przedstawiających Utagawę Kunisadę, wykonanych przez jego uczniów. Artysta ten był za życia uznawany za jednego z najlepszych autorów drzeworytów *ukiyo-e*¹⁰. Do niewątpliwych zalet jego prac należą bowiem umiejętność przedstawiania relacji pomiędzy postaciami i oddawania ich cech psychologicznych. Potrafił także ukazać dynamizm ruchu postaci. Najbardziej znanymi pracami Kunisady są zmysłowe portrety kobiet, ale również wizerunki aktorów teatru *kabuki*. Kunisada współpracował z innymi artystami *ukiyo-e* – Hiroshige i Kuniyoshim¹¹). Ich wspólnym dziełem są serie drzeworytów wykonane pod koniec lat 40. oraz w latach 50. XIX w. W trakcie ponad pięćdziesięciu lat swojej działalności stworzył ogromną ilość drzeworytów (szacowaną przez niektóre źródła na ponad 20 tysięcy). Kunisada przeżył współczesnych sobie. Zmarł w Edo w 1865 r.

Przykładem późnego *shini-e* może być portret pośmiertny Tsukioki Yoshitoshi autorstwa Kanaki Toshikage, który został wykonany na podstawie fotografii, zrobionej przed śmiercią artysty w 1892 r. Tsukioka Yoshitoshi urodził się w 1839 r. w Shimbashi niedaleko Edo, jeszcze pod rządami shiogunów z rodu Tokugawa, ale jego kariera przypadła już na epokę Meiji. Jego ojciec był bogatym kupcem, który wkupił się w samurajski stan. Syn uczył się u Utagawy Kuniyoshiego. Yoshitoshi uważany jest za najwybitniejszego z twórców *ukiyo-e* okresu Meiji. Wykonywał serie portretów kurtyzan, pejzaże oraz *musha-e*. Jego twórczość wykazuje duży wpływ sztuki zachodniej.

Wpływ na rozwój *shini-e* miała również polityka shogunatu. W 15 r. ery Tenpō (1841 r.) wprowadzono dwie reformy, które wpłynęły także na historię japońskiego drzeworytnictwa. Zarządzenia te, wprowadzone za rządów seniora rady starszych shogunatu (*rōjū*) Mizuno Tadakuniego były jeszcze bardziej represyjne od wcześniejszych o pięćdziesiąt lat reform Kansei. Tadakuni dążył do ograniczenia zbytku i wprowadzenia jeszcze surowszej dyscypliny społeczeństwa. Właśnie w 1841 r. *bakufu* zastryżyło kurs, skupiając się na zwalczaniu

¹⁰ Współcześni stawiali go w jednym rzędzie z takimi mistrzami jak Utagawa Kuniyoshi (1797–1861) i Ando Hiroshige (1797–1858). Jednak po śmierci Kunisady, jego sława mocno zbladła, a późniejsi koneserzy japońskiego drzeworytu odnosili się do jego ogromnej twórczości z pewnym lekceważeniem. Dopiero w ostatnich dziesięcioleciach, dzięki monograficznym wystawom, publikacjom i badaniom historyków sztuki, Kunisada odzyskał należne mu miejsce wśród mistrzów *ukiyo-e*.

¹¹ Hiroshige, Kuniyoshi i Kunisada należeli do jednej szkoły – Utagawa – szkoła *ukiyo-e* założona przez Utagawę Toyoharu (1735–1814), który specjalizował się w *uki-e* (obrazach perspektywicznych). Jego następcą był wybitny Utagawa Toyokuni I (1769–1825), który przejął prymat w produkcji wizerunków aktorów i pięknych kobiet (*bijin-ga*). Szkoła Utagawa funkcjonowała aż do początków XX w.

niu *rangaku* (to znaczy „nauki holenderskiej”, czyli po prostu wpływów Zachodu)¹². Pod koniec roku wprowadzona została reforma, która uderzyła bezpośrednio w świat *ukiyo-e*. Był to zakaz druku literatury teatralnej i erotycznej. Nakłady książek i grafik radykalnie zmalały. Doprowadziło to wielu wydawców do bankructwa. Z 58 wydawców na rynku do 1860 r. zdołało się utrzymać zaledwie 13¹³. Zbankrutowali także artyści związani z *ukiyo-e*, a niektórzy mieli kłopoty z wymiarem sprawiedliwości. Na przykład Utagawa Kuniyoshi został uwięziony za swój historyczny tryptyk *Tsuchigumo*, który shogunat odczytał jako satyrę na swoje rządy. Represyjna polityka *bakufu* spowodowała, że na kilka lat zaprzestano produkcji obrazów ukazujących kurtyzany i aktorów. Ich miejsce zajęły portrety czcigodnych kobiet, niewinne sceny rodzajowe oraz cnotliwe bohaterki japońskiej historii, a aktorów zastąpili waleczni mężowie z dawnej przeszłości.

W 1842 r. po pożarze Edo trzy teatry *kabuki* przeniesiono rozkazem shogunatu do nowej dzielnicy uciech Asakusa. Z ich repertuaru musiały jednak zniknąć wszystkie sztuki o współczesności (*sewamono*), a na ich miejsce wprowadzono drogie w inscenizacji sztuki historyczne (*jidaimono*). Od tej pory aktorzy musieli także ze swojej gaży sami kupować kosztowne kostiumy sceniczne (szczególnie wysokie ceny osiągały zbroje). Tymczasem w sztukach *sewamono* aktorzy na scenie mogli nosić „cywilne” ubrania, co obniżało koszty przygotowań do roli. Shogunat doprowadził także do znacznego zredukowania wynagrodzeń aktorów. Ich do niedawna astronomicznej wysokości honoraria zostały zredukowane do minimum. Dla świata *kabuki* nastąpiły głodowe lata.

Po wprowadzeniu reform ery Tenpō przez pierwsze 10–15 lat nikt nie śmiał umieszczać imion aktorów teatru *kabuki* na grafikach. Aktora portretowano pod imieniem roli, którą grał, a publiczność i tak rozpoznawała jego fizjonomię. Wkrótce jednak, kiedy rygory *bakufu* zostały poluźnione, aktorzy pod swoimi imionami byli już obecni na tysiącach *ukiyo-e*. Pojawiły się nowe portrety pięknych kobiet – *bijin-ga*, warianty historii wiernych samurajów *Chūshingura*, stacje na trakcie Tōkaidō z podobiznami piękności i aktorów, przedstawienia z Genjim i Mitsujim, twarze kurtyzan w alegorycznych przedstawieniach cnót konfucjańskich.

Zmierzch *shini-e* nastąpił około 37 r. ery Meiji (1905 r.), razem ze śmiercią trzech wielkich gwiazd tego okresu, zwanych *Dan-Kiku-Sa*: Ichikawy Danjūrō IX, Onoe Kikugorō V oraz Ichikawy Sandanji I. Wprawdzie żałobne grafiki

¹²) J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Ossolineum 1984, s. 322.

¹³) H. Honcoopová, *Kunisada mistrz późného japonského dřevorezu*, op. cit., s. 28.

ukazały się również wówczas, ale samo *ukiyo-e* ustępowało już takim mediom jak fotografia i litografia. *Shini-e* nie miało już tego znaczenia w upamiętnianiu aktorów i artystów. Z lat 1910–1920 znamy niewiele grafik tego typu.

Drzeworyty upamiętniające typu *shini-e* były japońską formą uczczenia pamięci artystów wybitnych, ale też bardzo popularnych. Ich konwencjonalna forma oraz przeważająca liczba słabszych autorów tych grafik, a także pośpiech produkcji wpłynęły na niską jakość większości *shini-e*. Na podkreślenie jednak zasługuje fakt, że świat japońskiego *ukiyo-e* wytworzył taki gatunek, który był formą hołdu oddawanego osobom wybitnym o niskim statusie społecznym, a poziom grafik autorstwa najlepszych artystów z pewnością można określić jako wysoki.

SUMMARY

Katarzyna Paczuska

SHINI-E, THE JAPANESE WAY OF COMMEMORATING GREAT ARTISTS

The Regional Museum of Toruń has in its Far East Collection a woodblock print – a portrait of *kabuki* actor Matsumoto Kōshirō V by Utagawa Kunisada. This print falls into the *shini-e* (“death print”) category, commemorating the death of an actor, artist, or musician. The vast majority of *shini-e* depicted actors. Typical *shini-e* portrayed memorialized persons in blue court robes called *shini sōzoku* (“death dresses”) or ceremonial attire called *mizu kamishimo*. Many of these prints included the dates of death, age, posthumous Buddhist name (*kaimyō*), and temple burial site, while some had death poems (*jisei*) by the deceased or memorial poems written by family, friends, colleagues, or fans.

A term used at least by the 1850^s. The first datable single-sheet *shini-e* were probably issued in the 1790^s, although *ehon* (“picture books”) commemorating the deaths of celebrated actors appeared as early as 1709, and more regularly by the 1770^s. The *shini-e* genre appears to have nearly disappeared by the beginning of the 20th century and with the rise of other media such as photography and lithography, *shini-e* were no longer viable options for memorializing actors and artists. Only a small handful of examples are known from the 1910^s–1920^s. Matsumoto Kōshirō V was the one of many *kabuki* actors, who were display on *shini-e*. Besides actors, the *ukiyo-e* artist where also portrayed on commemorate prints.

Utagawa Kunisada, Portret aktora Matsumoto Kōshirō V (*shini-e*), 1938, własność Muzeum Okręgowego w Toruniu (nr. inw. MT/DW/231)

